

κατὰ τὸν 19ο αἰ. ἑλληνικοῦ κράτους καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ Bentham κυρίως στὸ ἀστικό μας δίκαιο.

Ἡ συστηματικὴ ἐπιστημονικὴ σας ἐνασχόληση δὲν ἐμπόδισε τὴν εὐρύτερη κοινωνικὴ σας δράση στὸ πλαίσιο τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ δὲν περιόρισε τὴν ἀδιάσπαστη ἐπίδοσή σας στὸν ἀθλητισμὸ καὶ τὴν ἔμπρακτη ἀγάπη σας πρὸς τὴ Φύση.

Μὲ χαρὰ σᾶς ὑποδεχόμαστε ὡς ἀντεπιπέλλον μέλος καὶ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι θὰ συμμετάσχετε ἐνεργῶς στὸ ἔργο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἡ ἐπερχομένη ἐποχὴ τῆς καθολικῆς ἐμπορευματοποιήσεως. Διαπλοκὴ δικαίου καὶ ἠθικῆς

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ Κ. ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΟΤΣΙΡΗ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας καὶ σεβαστὲ δάσκαλέ μου,

Ἀξιότιμε κ. Ἀντιπρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας,

Ἀξιότιμε κ. Γενικὲ Γραμματεῦ τῆς Ἀκαδημίας,

Κυρίες καὶ Κύριοι Ἀκαδημαϊκοί,

Σᾶς εὐχαριστῶ βαθιὰ καὶ εὐλικρινὰ γιὰ τὴν ὑψιστὴ τιμὴ ποῦ μοῦ ἀπονείματε καὶ τὴ μέγιστη χαρὰ ποῦ μοῦ δώσατε.

Ἡ ὑποδοχὴ μου σήμερα σ' αὐτὸν τὸν χῶρο τῆς Σοφίας, τῆς Σύνεσης καὶ τοῦ Καθολικοῦ Πνεύματος, μπροστὰ σὲ Σᾶς, τὴν οἰκογένειά μου, τοὺς φίλους, τοὺς συμμαθητὲς καὶ τοὺς ἀγαπημένους φοιτητὲς μου, μὲ συγκλονίζει.

Κύριε Πρόεδρε σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ ὅ,τι εἶπατε γιὰ μένα καὶ τίς παραινέσεις σας καὶ εὐχομαι νὰ εἶμαι ἄξιος νὰ ἀνταποκριθῶ.

Φίλε μου παλιῆ Μανώλη Ρούκουνα, ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ψυχῆς μου εὐχαριστῶ γιὰ τὰ ἐπαινετικὰ λόγια σου.

Κυρίες καὶ Κύριοι,

1. Δὲν ζοῦμε σ' ἓνα ἰδεώδη κόσμο, σ' ἓνα κόσμο ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων, ἀριστοτελικῆς δικαιοσύνης, σ' ἓνα κόσμο ὅπου τὸ «κοινὸ καλὸ» νᾶναι καὶ νὰ πραγματοποιέται ὡς ὁ ἐπιδιωκόμενος ὑπέρτατος σκοπὸς ὅπου ἄνθρωπος, φύση καὶ ζῶα νὰ συνυπάρχουν μὲ ἀρμονία καὶ ἀναλογία σὰν πρωταρχικὲς ὄντολογικὲς μορφὲς στὴ γῆ μας. Δὲν ξέρω πάλι ἂν ἡ ἀνθρωπότητα ἐζήσε σὲ ἰδεώδη κόσμο. Τὴν ἀγωνία του ἐξέφραζε ὁ Κανελλόπουλος ὅταν ἔγραφε ὅτι «οἱ ἄνθρωποι ὄλων τῶν αἰώνων ἀπὸ

καταβολής κόσμου βασανίζονται¹. Φαίνεται ότι ο ιδεώδης κόσμος, σάν πλατωνικός τέλειος τύπος, δέν εἶναι δεδομένο ἀλλά ζητούμενο ἤ, κατὰ τόν Renan², «τὸ ιδεῶδες ὑπάρχει, εἶναι αἰώνιο ἀλλὰ δέν ἔχει ἀκόμα ὑλικά πραγματωθῆ. Θὰ ὑπάρξει μιὰ μέρα».

Σ' αὐτὸν τὸν ἀτελῆ κόσμο, ὁ ἄνθρωπος δέν σταμάτησε νὰ ἀναζητᾷ τὴν τελειότητα. "Ομῶς τὸ ὄραμα τοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ ἀπόλυτη τελειοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἡ πίστη του στὴ δυνατότητα τῆς Εὐτυχίας ἐπὶ τῆς γῆς μὲ παντοδύναμο ρυθμιστὴ τὸ Νοῦ³ νοθεύτηκαν ἀπὸ τὴ θετικιστικὴ ἀντίληψη γιὰ κατάκτηση τῆς Εὐτυχίας ἀπὸ τὸν "Ανθρωπο δίχως Θεὸ καὶ δίχως μεταφυσικὲς ἀποκρίσεις στὶς ἀνησυχίες καὶ τοὺς φόβους του, καὶ γκρεμίστηκαν ὀριστικὰ μέσα στὸν αἰῶνα μας, τὸν Ἀποκαλυπτικὸ αἰῶνα μας. "Εἶνα Αἰῶνα, πού μᾶς ἀπεκάλυψε τὰ λάθη καὶ τὴν πλάνη τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τῶν σκοπῶν καὶ τῶν μέσων γιὰ τὸ «καλὸ καὶ τὴ μοίρα του», τὸ ἐπίτευγμά του καὶ τίς συνέπειές του, συγχρόνως μᾶς ἔδειξε τὸ ἀμφίβολο Αὔριο. Ἱστορία τόσο περίπλοκη καὶ θαυμαστὴ στὴ δυσμορφία της, γραμμμένη σίγουρα ὄχι μὲ τὰ χρώματα τοῦ Οὐράνιου τόξου. Ἡ ἱστορία δέν εἶναι συμμάζεμα ἄκυρων γεγονότων. Εἶναι ὁ ἠθικὸς τόπος πάνω στὸν ὁποῖο ἀποφασίζεται τὸ μεταϊστορικὸ μέλλον τῆς Περιπέτειας τῆς Ἀνθρωπότητας. Τὸ ἔργο «Ὁ Ἀνθρωπος σὲ Νέες Περιπέτειες», πού παίζεται στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα μας, ἔχει τὴν πρωτοτυπία νὰ ἔχει ὅλους μας πρωταγωνιστὲς ἢ κομπάρσους. Ἡ περιήληψη: ὁ ἄνθρωπος μετακινούμενος ἀπὸ μέλος κοινωνίας συνανθρώπων, στὴ βιομηχανικὴ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴ μεταβιομηχανικὴ κοινωνία, τὸ πέρασμά του στὴν κοινωνία τῶν ὀργανισμῶν, στὴν κοινωνία τῆς πληροφορίας καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν κοινωνία τῆς βιοτεχνολογίας· στὸ τέλος τῆς δραματουργίας, ὁ ἄνθρωπος ἀντιμέτωπος ὄχι πιά μὲ τὸν Ἄλλο, ἀλλὰ μὲ τὸ ἴδιο δαιμονικὸ του πνεῦμα, τὸν Ἐαυτὸ του. Ποιὰ εἶναι τὰ ὄριά του, τὰ ὄρια τῆς γνώσης καὶ τῆς ἐπιστήμης; Θὰ φτάσει ὁ ἄνθρωπος στὴν ἀπανθρωποποίησή του; Ἡ κάθαρση φαίνεται νὰ ἀνατρέχει στὸν Σωκράτη ὅταν θύμιζε στὸ Θρασύμαχο, ὅτι τὸ μεγαλύτερο ἐρώτημα γιὰ καθένα ἀπὸ ἐμᾶς εἶναι πῶς πρέπει νὰ ζοῦμε τὴ ζωὴ μας σάν ὄλο⁴, δηλαδή τὸ πρόβλημα γιὰ τίς ὑψιστες ἀξίες τοὺς σκοποὺς καὶ τίς ἐπιλογές μας.

1. Βλ. *Η. Κανελλόπουλου*, Ἑπαρξιακὴ ἀγωνία καὶ ἠθικὸς ἀγώνας, Φιλοσοφία, ἔκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1971, 29.

2. Βλ. *E. Renan*, Dialogues Philosophiques, 1876, II, 78.

3. *Κανελλόπουλο*, ὅ.π., 34.

4. *Πλάτων*, Πολιτεία 340. Ἐπίκεντρο τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ ἐπιλέγουν ἐλεύθερα ἐκεῖνες τίς δυνατότητες πού εἶναι συμβατὲς μὲ τὴ θέληση γιὰ «ὀλοκληρωμένη ἀνθρώπινη ἐκπλήρωση» βλ. *G. Grisez, J. Boyle, J. Finnis*, Practical Principles, moral truth and ultimate ends, *The American Journal of Jurisprudence*, 1987, 99, ἐπ. 128.

2. Για όλες τις κοινωνικές πράξεις το Δίκαιο και η Ήθικη αποτελούν τις μοναδικές και αναγκαίες σκοπιές τους⁵. Το πρώτο, ανώτατος κανόνας τής πράξης, ως κοινωνικού, ιστορικού γεγονότος, ή δεύτερη ως ανώτατος κανόνας τής πράξης ως γεγονόςτος που μεταφέρει στον έξωτερικό κόσμο την ελεύθερη βούληση και συνεπώς την ελεύθερη σκέψη και επιλογή του ανθρώπου⁶.

Δίκαιο και Ήθική, κατά την καντιανή φιλοσοφία, έχουν κοινή προέλευση τη γενική αρχή τής ελευθερίας. Η διαφορά τους, πέρα από τη διαφορά χρήσης τής έξωτερικής και έσωτερικής ελευθερίας, είναι διαφορά του κανόνα, του είδους τής υποχρέωσης και των συνεπειών τής παράβασης. Ένω η νομική υποχρέωση απαιτεί συμφωνία τής έξωτερικής πράξης, με τον νομικό κανόνα, αφήνοντας την επιλογή του σκοπού τής πράξης στην ευχέρεια καθενός, ή Ήθική κινείται αντίστροφα. Δεν δέχεται κάθε εμπειρικό σκοπό του ανθρώπου αλλά απαιτεί ο σκοπός να είναι ήθικός⁷. Αφοῦ έτσι ο άνθρωπος μπορεί να εξαναγκαστεί σε πράξεις, που κατευθύνονται ως «μέσο» προς σκοπό, χωρίς όμως να μπορεί να του επιβληθεί ο «σκοπός», ή νομιμότητα τής πράξης συνδυάζεται μόνον με έξωτερικό εξαναγκασμό. Αντίθετα, οι πράξεις στην Ήθική υπόκεινται μόνον σε αυτοεξαναγκασμό. Έτσι προκύπτει και ή διαφοροποίηση Δικαίου και Ήθικης από άποψη συνεπειών. Οι έπιταγές του Δικαίου, αφοῦ σχετίζονται μόνο με έξωτερικές πράξεις και την επιλογή των μέσων έχουν πολύ μικρότερο βαθμό έντασης από την Ήθική, αλλά επιβάλλονται με την αυστηρή μορφή του έξωτερικού εξαναγκασμού. Ο βαθμός έντασης των ήθικων έπιταγών, από την άλλη μεριά, είναι πιο ένισχυμένος αφοῦ ο ήθικα επιβαλλόμενος σκοπός δεν προσδιορίζει ούτε διαθρώνει τὰ μέσα και την επιλογή τους αλλά αφήνει τὸ πεδίο ανοικτό. Έτσι νοείται ή καντιανή διάκριση στην «εύρεϊα δεσμευτικότητας» των ήθικων καθηκόντων και τή «στενή δεσμευτικότητα» των νομικῶν υποχρεώσεων⁸.

3. Σήμερα πάνω στη σχέση Δικαίου και Ήθικης, εμφανίζονται κυρίως δύο αντίθετες τάσεις. Η μία, προβάλλοντας τον λεγόμενο πλουραλισμό, την αστάθεια των ήθικων πεποιθήσεων και την ανάγκη για ασφάλεια του δικαίου, βλέπει τὸ Δίκαιο ανεξάρτητα από ήθικες αξιολογήσεις. Η άλλη προσπαθεῖ να θεμελιώσει τὸ θετικό δίκαιο με τούς ήθικούς κανόνες ή τουλάχιστον να τὰ έναρμονίσει.

5. Έτσι Κ. Τσάτσο, Οί ιδέες τής δικαιοσύνης και του Δικαίου. Όρθο και Θετικό Δίκαιο, Φιλοσοφία, έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, 1972, 37, 39.

6. Βλ. Τσάτσο, ό.π. 39

7. Βλ. Kant, Die Metaphysik der Sitten, έκδ. Weischedel, 1977, τομ. 8, 511.

8. Βλ. Kant, ό.π. 520, περαιτέρω Ing. Maus, Die Trennung von Recht und Moral als Begrenzung des Rechts, Rechtstheorie, 1989, 191 έπ. 204.

Ἡ πρώτη, με ὑπέρμαχο τὸν ἀμερικανὸ καθηγητὴ καὶ ἀνώτερο δικαστὴ Richard Posner ἀποκόπτει τὸ Δίκαιο ἀπὸ τὴν Ἠθική⁹. Ἠθικὰ παγκόσμια δὲν ὑπάρχουν. Ὑπάρχουν ταυτολογίες ποὺ ἐμφανίζονται ὡς ἠθικοὶ κανόνες ἀλλὰ κώδικας ἠθικῆς ποὺ νὰ καλύπτει ὅλους τοὺς πολιτισμοὺς δὲν ὑπάρχει. Ἡ ἠθικότητα εἶναι τοπικὴ καθὼς τὰ κριτήρια, γιὰ νὰ θεωρηθεῖ μιὰ ἠθικὴ ἀξίωση ὡς ἰσχύουσα, εἶναι σχετικὰ μόνο με τὸν ἠθικὸ κώδικα συγκεκριμένου πολιτισμοῦ ὅπου ἡ ἀξίωση προωθεῖται· εἶναι ὑποκειμενικὴ καθὼς δὲν ὑπάρχουν κριτήρια γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἠθικῆς ἀξίωσης· εἶναι ἀνεύρετὴ ἢ ἀλήθεια τῆς καὶ ἀνήκει στὸ συναισθηματικὸ κόσμο ἀφοῦ οἱ ἠθικὲς ἀξιώσεις ἀποτελοῦν ἀπλὰ δηλώσεις προτίμησης ἢ ἀποστρέφῃς χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ πλαστογραφηθοῦν ἢ νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν¹⁰. Καμμία συνεπῶς θεωρία δὲν μπορεῖ νὰ δώσει σταθερὴ βάση γιὰ ἠθικὴ κρίση. Ὁ Posner, ἀρνούμενος ἢ μᾶλλον ἀποστρεφόμενος τὸν ἀκαδημαϊκὸ μοραλισμὸ καὶ θέλοντας νὰ φτάσει στὴ μόνη θετικὴ συμβολὴ τῆς ἠθικότητας γράφει: «Ἐτσι, περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι οἱ ποιητὲς καὶ οἱ λογοτέχνες εἶναι “ἐλλειπτικοὶ ἠθικοὶ φιλόσοφοι”, οἱ φιλόσοφοι τῆς Ἠθικῆς εἶναι “ἐλλειπτικοὶ ποιητὲς καὶ λογοτέχνες”. Δηλαδή δὲν μποροῦν νὰ κάνουν τίποτε γιὰ τὴν ἠθικὴ μας ἐξέλιξη ἀπὸ ὅ,τι οἱ ποιητὲς καὶ λογοτέχνες καὶ αὐτὸ ποὺ οἱ τελευταῖοι μποροῦν νὰ κάνουν εἶναι νὰ μᾶς δίνουν τὶς διαφορὲς ἀπόψεις τοῦ κόσμου νὰ τὶς δοκιμάσουμε σὲ ἔκταση¹¹». «Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία, ὅπως καὶ ἡ λογοτεχνία, μᾶς ἐμπλουτίζει, δὲν μᾶς διαπλάθει οὔτε μᾶς ἐξυψώνει¹². Μὴ βλέποντας ἔτσι ἀναγκαῖο ἢ ὀργανικὸ σύνδεσμο μεταξὺ Δικαίου καὶ Ἠθικῆς¹³ καλεῖ τοὺς δικαστὲς νὰ ἀγνοοῦν τὴν ἠθικὴ θεωρία· (οἱ δικαστὲς δὲν νοιώθουν ἄνετα μέσα σ’ αὐτὴν)¹⁴.

Αὐτὴ ἡ ἀκραία τάση πρὸς ἓνα νεοπραγματισμὸ ἀποδόθηκε¹⁵ στὴν κλίση πρὸς μιὰ δαρβίνεια βιολογικὴ ἠθικὴ, ἓνα δαρβίνειο πραγματισμὸ ὡς ἐὰν ἡ ἀρχὴ τῆς ἐξέλιξης νὰ εἶναι ἐκείνη ποὺ ἀνέπτυξε συμπεριφορὲς καὶ διαθέσεις ἔτσι ὥστε ὄχι μόνον

9. R. Posner, *The problematics of moral and legal theory*, Harv. L.Rev. 111 (1998), 1638 ἑπ.

10. Posner, ὅ.π. 1643.

11. Posner, ὅ.π. 1655.

12. Posner, ὅ.π. 1659.

13. Posner, ὅ.π. 1698, ἡ αὐτοαποκαλούμενη «ἀσθενὴς θέση» τῆς θεωρίας του.

14. Posner, ὅ.π. 1639.

15. Βλ. R. Dworkin, *Darwin's new bulldog*, Harv. L. Rev. 111 (1998), ἑπ. Ἄλλὰ καὶ ὁ μεταφιλοσοφικὸς πραγματισμὸς με κύριο ἐκφραστὴ τὸν *Richard Rorty*, *Philosophy and the Mirror of Nature*, 1979, 12 ἑπ., δέχεται τὴ φιλοσοφία ὡς σύνολο ψευδοπροβλημάτων ποὺ χρησιμοποιοῖ λεξιλόγιο ποὺ ἔχει ἀναλώσει τὴ χρησιμότητά του, βλ. σχετικὰ D. Luban, *The Posner Variations (Twenty seven variations on a theme by Holmes)*, Stanford L.R. 48(1996), 1001 ἑπ. 1007.

ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐπιβιώσει ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ¹⁶. Μὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ ἢ ἱκανότητα ἀναγνώρισης τῶν σωστῶν κανόνων συμπεριφορᾶς γίνεται ἀποτέλεσμα φυσικῆς ἐπιλογῆς ὡς ἐὰν μόνον οἱ φυσικὲς κλίσεις νὰ εἶναι οἱ σοφές. Πῶς ὅμως οἱ ἄνθρωποι, ὅπουδῆποτε στὸν κόσμον, μπορεῖ νὰ συμφωνοῦν σχετικὰ μὲ ἠθικὲς καταδικές; Ποιὰ ἢ ἐξήγηση γιὰ τὸ πῶς οἱ ἄνθρωποι ἀνέπτυξαν τὴ διάθεση νὰ ἀποφαινόνται ἐπὶ τοῦ ἠθικῶς ὀρθοῦ ἢ μὴ ὀρθοῦ; τί ὀδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους νὰ μεταβάλλουν γνώμη περὶ ἠθικῆς ἢ νὰ ἀναπτύσσουν ἄλλες;

Στὴν ἀντίπερα ὄχθη, ὁ John Rawls διασταυρώνει τὸ Δίκαιο μὲ τὴν Ἠθική¹⁷. Ἡ βασικὴ ἀρχὴ ποὺ διατυπώνει γιὰ τὴ δικαιοσύνη ὡς ὀρθότητα σημαίνει: ἀτομικὰ δικαιώματα καὶ ἐλευθερίες, λιγότερη κυβέρνησις, ἀποδοχὴ τῆς διαφορᾶς, ἀκόμα τῆς σύγκρουσης τῶν πεποιθήσεων ἑνὸς λαοῦ ὡς πρὸς τὸ καλὸ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, ἐξασφάλισις τῶν εὐκαιριῶν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους νὰ ζήσουν σύμφωνα μὲ τις πεποιθήσεις τους, δεσμὸ μὲ τὸν κανόνα τοῦ δικαίου καὶ τὴν ἰσότητα ἐνώπιον τοῦ νόμου καὶ διατύπωσις τῶν ἀρχῶν αὐτῶν σ' ἓνα κείμενο. Σ' αὐτὴν τὴν δικαιοσύνη κατέληξε μὲ τὴν κατασκευὴ μιᾶς «ὑποθετικῆς σύμβασης» ποὺ ὁ Rawls ὀνομάζει «ἀρχικὴ θέση». Πρόκειται γιὰ συνάθροιση ἀντιπροσωπευτικῶν μερῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ποὺ κρῦβονται πίσω ἀπὸ ἓνα «πέπλο ἀγνοίας» ὁποιοῦνδῆποτε πεποιθήσεων, γνώσεων, κοινωνικῶν, θρησκευτικῶν ἢ προσωπικῶν ἐπιδιώξεων. Ἡ προσπάθειά τους εἶναι νὰ θέσουν τις ἀρχές γιὰ τὴ διανομὴ τῶν πρωταρχικῶν ἀγαθῶν στὴν κοινωνία, δηλαδὴ ἐκείνων ποὺ ὁ λογικὸς ἄνθρωπος θέλει ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὅ,τιδῆποτε ἄλλο ἐπιθυμεῖ. Ἐὰν τὰ μέρη αὐτὰ εἶναι λογικὰ καὶ ἐνεργοῦν πρὸς τὸ ἴδιο συμφέρον, θὰ ἐπιλέξουν δύο ἀρχές τῆς δικαιοσύνης: ἐλευθερία γιὰ ὅλους καὶ ἰσότητα. Ἄν καὶ ὁ ἄνθρωπος στὴν ἀρχικὴ φυσικὴ θέση (ἀγνοεῖ), ὥστόσο εἶναι ἐξοπλισμένος μὲ δύο ἠθικὲς δυνάμεις¹⁸. Ἐχει πρῶτον τὴν ἱκανότητα νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ καλὸ του, δηλαδὴ τὴν ἱκανότητα νὰ φτιάχνει, ἀναθεωρεῖ καὶ λογικὰ νὰ ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια του τὴν πεποίθησις ποὺ δίνει ἀξία στὴ ζωὴ του, καὶ δεύτερον, ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ νοιώθει τὴ δικαιοσύνη (τὸ αἶσθημα τοῦ δικαίου), δηλαδὴ νὰ ἀντιλαμβάνεται καὶ νὰ ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τις ἀρχές ποὺ υἱοθετοῦνται.

Καὶ ὁ δικαστής; Ἄραγε δὲν ἔχει ἀνάγκη καὶ πρέπει νὰ ἀγνοεῖ τὴν ἠθικὴ, τὴν ἠθικὴ σκέψις; Διερωτᾶται σύγχρονος φιλόσοφος τοῦ δικαίου. «Ἄν ὁ δικαστής βρε-

16. Dworkin, ὁ.π. 1736.

17. J. Rawls, A theory on Justice 1971, 10· βλ. ἐπιθετικὴ κριτικὴ ἀπὸ τὸν B. Barber, Justifying Justice, στὸ Reading Rawls, Stanford Univ. Press, 1989, 292, 299.

18. Rawls, ὁ.π. 19. Βλ. ἐπίσης F. Michelman, The subject of Liberalism, Stanford L.R. 46 (1994) 1807 ἐπ.

θεῖ ἀντιμέτωπος μὲ ἠθικὸ πρόβλημα, πῶς θὰ τὸ λύσει; Μὲ τὴν ἄλγεβρα, τὴν τεχνικὴ ἢ τὴν ἱστορία;»¹⁹.

Θέματα ποὺ ἀπαιτοῦν συνεχεῖς ἐπιλογὲς τοῦ ἐφαρμοστῆ τοῦ δικαίου σὲ ἠθικοὺς προβληματισμούς, γιὰ νὰ ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου, εἶναι ἡ συγκεκριμενοποίηση τῶν χρηστῶν ἠθῶν στὶς διάφορες μεθόδους ἀνταγωνισμοῦ, ἡ ἠθικὴ τῶν ἐπιχειρήσεων μεταξύ δεοντολογίας καὶ μεριστοποίησης κέρδους, ἡ ἀνισορροπία τῶν θέσεων λόγω καταχρηστικῶν ὅρων, ἡ μειοψηφία στοὺς ἐταιρικούς τύπους ὡς ἠθικὸ ζήτημα, ἡ καταχρηστικὴ ἐκμετάλλευση τῆς κυρίαρχης θέσης στὸν οἰκονομικὸ χῶρο, ἡ προστασία τοῦ καταναλωτῆ, ποὺ ἀπὸ βασιλιάς βρέθηκε ὑποτελής, οἱ ἠθικὲς προεκτάσεις τῆς παροχῆς ἐργασίας, ἡ νομιμοποίηση τοῦ παράνομου χρήματος, ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἐσωτερικῆς πληροφορίας στὴ διακίνηση τῶν κινητῶν ἀξιῶν, ἡ διαφθορὰ ὅπου ἡ ἠθικὴ λειτουργεῖ ὡς περιορισμὸς τῆς λεγόμενης «σοφίας τῆς οἰκονομικῆς ἐγκληματικότητας».

Ὁ Δικαστὴς ἔχει ἀνάγκη τὴν ἠθικὴ σκέψη²⁰: γιὰτι εἶναι αὐτὸς ποὺ θὰ κληθεῖ νὰ καλύψει τὰ κενὰ τοῦ νόμου, θὰ διερωτηθεῖ ποιοὺς εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ νομοθέτη καὶ θὰ στραφεῖ στὴν ἠθικὴ κρίση μέσω συμπλέγματος ἀξιῶν: τῆς ἀξίας νὰ φτάσει σὲ λύση ἀποδεκτῆ, τῆς ἀξίας νὰ προωθήσει τὴ δικαιοσύνη, τῆς ἀξίας τῶν θέσεων τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς νομολογίας καὶ τῆς ἀξίας νὰ φωτίσει περισσότερο μιὰ διάταξη. Γιὰτι εἶναι αὐτὸς στὸν ὁποῖο κυρίως ἔχει ἀνατεθεῖ ἡ ἐπιτροπεία νὰ διατηρεῖ καὶ νὰ μεταφέρει στοὺς ἐπερχόμενους τὴ μορφή τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ποὺ οἱ νόμοι ἐκφράζουν, πράγμα ποὺ προϋποθέτει κατανόηση ὡς πρὸς τὴ σημασία τοῦ κόσμου. Μόνον ἡ «ἠθικὴ σκέψη» μπορεῖ ν' ἀποτρέψει αὐτὸ ποὺ στὴ σωκρατικὴ φιλοσοφία θὰ χαρακτηριζόταν ὡς «παιδαγωγικὴ τύφλωση»²¹. Γιὰτι ἡ ἠθικὴ σκέψη δίνει στὴν ἀτομικὴ ζωὴ βάθος καὶ τὸ ἔργο τοῦ δικαστῆ δὲν εἶναι νὰ ἐκδίδει μόνον ἀποφάσεις ἀλλὰ νὰ φέρει σὲ φῶς τίς ἀρχὲς πᾶνω στὶς ὁποῖες στηρίζεται ἡ ἔννομη τάξη, νὰ τίς συστηματοποιεῖ καὶ νὰ στηρίζει τὴν ἀκεραιότητα τῶν νόμων²².

Ἔτσι τελικὰ τὸ Δίκαιο δὲν θεᾶται μόνον ὡς μέσο πρὸς σκοπὸ, ὡς Ἡράκλειο Τόξο τοῦ Φιλοκτήτη, τὸ ὁποῖο ὁ Ὀδυσσεύς, χρησιμοποιοῦντας τὸν Νεοπτόλεμο, προσπάθησε νὰ πάρει γιὰ νὰ ἀλώσει τὴν Τροία, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπολογίσει στὴ φιλία μεταξύ Φιλοκτήτη καὶ Νεοπτόλεμου, τὴν ἄλλη δηλαδὴ συμβολικὴ πλευρὰ

19. *Dworkin* ὅ.π. 1727.

20. Βλ. σχετικὰ *Ant. Kronman*, *The value of moral philosophy*, *Harv. L. Rev.* 111 (1998) 1751, 1761 ἐπ.

21. *Πλάτωνος*, *Πολιτεία* 544c, βλ. ἐπίσης *Kronman*, ὅ.π. 1758.

22. *R. Dworkin*, *Law's Empire*, 1986, 400. Ὡς πρὸς τὴν ἀποστολὴ τῆς δικαστικῆς λειτουργίας βλ. *Κ. Λεσποτόπουλο*, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 1954, 324 ἐπ.

τοῦ Ἡράκλειου Τόξου. Τὸ Δίκαιο ἀποτελεῖ σίγουρα τὴ σπουδαιότερη κατάρκτηση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ λογικὰ καὶ ἠθικὰ θεμελιώνεται πάνω στὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ θεᾶται ὅπως τὸ Τόξο τοῦ Ἡρακλέους, ὡς συνεκδοχὴ, μέρος τῆς κοινωνίας²³ ὅπου ἰσχύει, προβολὴ τῆς ἠθικότητας στὴ γενικότητα τῆς σημασίας της πάνω στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνικότητας²⁴.

4. Ἡ ὀποιαδήποτε προσπάθεια παραμερισμοῦ τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ Δίκαιο εἶχε ὅμως βαθύτερο αἷτιο: Νὰ ἀναβαθμίσει τὰ Οἰκονομικά, τὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, ἀπὸ ἐπιστήμη τῶν μέσων σὲ πηγὴ ἠθικῆς κατεύθυνσης, μὲ γόητρο μεγάλης φιλοσοφίας, μὲ ρόλο ποὺ νὰ μὴν περιορίζεται μόνον στὴν ἐργαλειακὴ συμβολὴ γιὰ περιγραφὴ τῆς στρατηγικῆς ποὺ πρέπει νὰ υἱοθετοῦν τὰ ἄτομα γιὰ νὰ ὑλοποιήσουν τοὺς σκοποὺς τους σὲ χαμηλότερο κόστος, δηλαδὴ ὡς σχέση μεταξὺ σκοπῶν καὶ περιορισμένων μέσων, ἀλλὰ ποὺ νὰ συνδράμει στὴν ἐπιλογή τῶν σκοπῶν τους, ἀτομικῶν καὶ συλλογικῶν. Μὲ ἐπίκληση τοῦ ὠφελιμισμού τοῦ Adam Smith καὶ τοῦ Bentham προτάθηκε — ἀπὸ τοὺς A. Marshall, F. Hayeck, M. καὶ D. Friedman — ὅτι σκοπὸς τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας πρέπει νὰ εἶναι ἡ μεγιστοποίηση τῆς μέσης ἢ ὀλικῆς ὠφέλειας ἢ ὁ πλοῦτος. Ἀλλὰ ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφτηκε²⁵ πέρα ἀπὸ τὴ συμβολὴ «νὰ μὴ δαπανᾷς», τὰ Οἰκονομικά δὲν μᾶς λένε οὔτε πῶς νὰ διαθέσουμε τὸ χρόνο μας, τὸ ταλέντο ἢ τὰ ἀγαθὰ μας, οὔτε ἂν πρέπει νὰ προσευχηθοῦμε ἢ ἂν πρέπει νὰ μάθουμε τέχνη ἢ ἄθλημα. Μᾶς δίνουν τὸ κόστος κάθε μέσου, κάθε «πολιτικῆς» γιὰ νὰ πετύχουμε τοὺς σκοποὺς μας ἀλλὰ δὲν ἀνεβαίνουν σ' ἐκείνη τὴ βαθμίδα γιὰ νὰ μᾶς ποῦν ὅτι ὕψιστος σκοπὸς πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀνάπτυξη, ἡ εὐτυχία, ἡ ἐπιβίωση, ἡ κατάρκτηση, ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη²⁶. Κάποιος χαρακτήρισε τὰ Οἰκονομικά ὡς τὴ «σκυθρωπὴ ἐπιστήμη» (dismal science), ἴσως λόγω τῶν ἀριθμῶν καὶ τῶν στατιστικῶν στοιχείων τους. Ἀλλ' αὐτὸ

23. Βλ. *D. Cole*, Against liberalism, *Stanford Law Rev.* 40 (1988), 545 ἐπ. κριτικὴ στὸν *J. White*, *Heracles Bow*, 1985.

24. *Παπανούτσος*, Ἠθικὴ, 422, β' ἐκδ. 1956, 422. Βλ. γενικὰ γιὰ τὴν «ἐκ τῆς ἠθικῆς» θεμελίωση τοῦ Δικαίου, *Κ. Δεσποτόπουλο*, ὅ.π. 14 καὶ 19 ἐπ. (πρῶτο μέρος). Σχετικὰ μὲ τίς ἀρχὲς τῆς ἐσωτερικῆς ἠθικότητας τῶν νόμων, κατὰ τὸν *Lon Fuller*, *The Morality of Law*, 1964, καὶ δὴ τὴ γενικότητα τῶν νόμων, τὴ δημοσιότητά τους, τὴ μὴ ἀναδρομικότητα, τὴ σαφήνεια, τὴ μὴ ἀντιφατικότητα, τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐφικτοῦ, τὴ σταθερότητα στὸ χρόνο καὶ τὴ συμφωνία τοῦ δηλούμενου κανόνα μὲ τὴν ἐφαρμογὴ του, βλ. *R. Henle*, *Principles of legality*, *The American Journal of Jurisprudence* 39 (1994) 47 ἐπ.

25. Βλ. *A. Kronman*, *The value of moral philosophy*, ὅ.π. 1751.

26. *Kronman*, ὅ.π., 1670.

βέβαια δὲν προσβάλλει τὸν ταχυδρόμο πού φέρνει τὰ κακὰ νέα²⁷. Τὰ Οἰκονομικά ἀρνοῦνται νὰ ἐπιτρέψουν σὲ ὄνειροπόλους νὰ ἀγνοοῦν τὸ κόστος σὲ χρόνο, χρῆμα καὶ ἐνέργεια σὲ κάθε ἐγχείρημα τῆς ζωῆς. Σὰν ἐξελικτικὴ θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρίσει κανεὶς τὴ θέση²⁸ ὅτι τὰ Οἰκονομικά δηλώνουν τὴν κατάσταση τῶν πραγμάτων δείχνοντας πῶς πρέπει νὰ εἶναι, ὥστε ὁ ὀργανισμὸς νὰ ἐπιβιώνει. Μηχανισμὸς ἐπιβίωσης τῆς οἰκονομίας εἶναι ὁ «ἀνταγωνισμὸς» στὴν ἀγορά. Ἀνάλογα μὲ τὸν βιολογικὸ ὀργανισμό, τὸ test ἐπιβίωσης τῆς ἐπιχείρησης εἶναι ὁ ἀνταγωνισμὸς. Ἡ διαδικασία πού ἀφορᾷ τὴν οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ ἐξέλιξη γίνεται μέσα στὴν ἐπιχείρηση ἐνδογενῶς καὶ ἡ κατάσταση πού δημιουργεῖται μεταφέρει μέσα της τοὺς σπόρους τῆς κατάστασης τῆς ἄλλης περιόδου.

Ὁ Adam Smith εἶχε διαγνώσει ὅτι τὰ Οἰκονομικά δὲν μποροῦσαν νὰ δώσουν ἀπάντηση σὲ ὑψιστοὺς σκοπούς. Γι' αὐτὸν καὶ σύμφωνα μὲ τὸν «ἠθικὸ ἐγωισμό», τὸ ἄτομο ἀπὸ τὴ φύση του οὔτε σκοπεύει νὰ προωθήσει τὸ γενικὸ συμφέρον οὔτε γνωρίζει πόσο τὸ προωθεῖ. Σκοπεύει μόνο στὸ δικό του κέρδος²⁹. Εἶναι, κατ' αὐτόν, τὸ «ἀόρατο χέρι» (invisible hand) ἐνὸς Παντοδύναμου Δημιουργοῦ πού προωθεῖ τὸ ἄτομο σὲ ἕνα σκοπὸ πού δὲν εἶχε περιλάβει στὴν πρόθεσή του³⁰. Περιττὴ θὰ ἴστανε τὴ θέση σκοποῦν, ἡ λεγόμενη «χειραφέτηση ἀπὸ τὴν ψεύτικὴ ἀνάγκη», πού ὡς τόπος τῆς κοινωνικῆς σκέψης, στὴν προσπάθεια γιὰ πρόοδο, δίνει τὴν εὐχέρεια ὑπαγωγῆς τῶν μορφῶν παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς, τῆς σχηματοποίησης καὶ τῆς ὀργάνωσης ἐργασίας στὴ «λογικὴ τῆς λύσης προβλήματος»³¹. Τελικὰ θάταν πράγματι δικαιολογημένο νὰ διερωτηθεῖ κανεὶς μήπως, ὁ ἄνθρωπος, ἔχοντας ὡς μοναδικὴ ἐπιδίωξη τὴ μεριστοποίηση τοῦ κέρδους ὡς αὐτοσκοπὸ, δὲν θάφτανε μπροστά στὸ Ἡδονιστικὸ Παράδοξο, δηλαδὴ ἡ καθημερινὰ ἀναζητούμενη εὐτυχία, ὡς κύριος συνειδητὸς σκοπός, νὰ καταλήγει σὲ δυστυχία;

27. Βλ. Susan Rose Ackerman, Progressive Law and Economics and the new Administrative Law, The Yale Law Journal 98 (1986) 341 ἐπ.

28. Βλ. R. Nelson - S. Winter, An Evolutionary Theory of Economic Change 1982, καὶ M. Steiner, Entscheidungsregeln in Orthodoxen und «evolutionären» Wirtschaftstheorien, Rechtstheorie, 1987, 183, 206.

29. Adam Smith, The Wealth of Nations, Βιβλίον IV, Κεφ. II, παρ. 4 ἐπ., 193 (σειρὰ Great Books).

30. Βλ. P. Stein, Adam Smith's Jurisprudence Between Morality and Economics, Cornell Law Review, 64 (1979) 621 ἐπ. 622.

31. Πρόκειται γιὰ τὴ θέση τοῦ R. Unger, βλ. B. Yack, Toward a free market place of social institutions. Roberto Unger's Super Liberal Theory of Emancipation, Harvard Law (191) 1988, 1961.

5. Γυρνώντας τώρα πίσω, ακόμα δὲν γνωρίζουμε γιατί ἐπὶ ἑκατοντάδες χιλιάδες χρόνια οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν σὰν κυνηγοὶ καὶ σωρευτὲς τροφῆς καὶ μόνον τὶς τελευταῖες δέκα χιλιετίες ἄρχισε ἡ δυναμικὴ ἀνάπτυξη. Ὅπωςδήποτε αἰτίες ἦταν τόσο ἡ ἀγροτικὴ τεχνολογία ὅσο καὶ ἐξωτερικοὶ παράγοντες ποὺ ἐπέτρεψαν στὸν ἄνθρωπο νὰ χρησιμοποιήσῃ ἀχρησιμοποίητη πνευματικὴ ἱκανότητα. Ἡ διαφοροποίηση στὴ δραστηριότητα ὀδήγησε στὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ἀγαθῶν. Σ' αὐτὴν κυριαρχοῦσε ἡ ἰδέα τοῦ ἰσοδύναμου. Τὸ δεσμευτικὸ στοιχεῖο ἦταν ἡ κτήση τῆς παροχῆς γιὰ τὴν ὁποία ὀφείλεις μιὰ ἰσοδύναμη ἀντιπαροχὴ. Ἔτσι δὲν ἦταν ἡ βούληση, ἀλλὰ «ἡ λήψη» ποὺ δημιουργοῦσε τὴν ὑπόχρεωση. Ἡ ἀνάπτυξη ὅμως τῶν πόλεων καὶ ἡ μεταμόρφωση τῶν κοινωνιῶν ἔφεραν τὶς ἄτυπες μορφὲς τῶν συμβάσεων, τὴ διαπραγματεύση. Ἡ ἰδέα τῆς σύμβασης, ποὺ στηρίζεται στὴν ἀνθρωπολογία τοῦ Ἄριστοτέλους γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὡς ζῶο κοινωνικό, ἰσχύει γιὰ κάθε ἔννοια σύμβασης. Ἀκόμα καὶ τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο τῶν Hobbes, Locke, Rousseau, Rawls, ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀτόμου μὲ λογικὴ βούληση ποὺ τὸν κάνει ὑπεύθυνο ὡς πρὸς τὶς συνέπειες τῶν πράξεών του³². Ἡ σύμβαση, ποὺ ζοῦσε ἐπὶ αἰῶνες μὲ αὐτὴ τὴν κλασικὴ τῆς μορφή, ἀνασύρεται τὴν τελευταία εἰκοσαετία εἶτε γιὰ νὰ ἐπεκτείνει τὸν κύκλο τῶν ὑπόχρεων προσώπων εἶτε γιὰ νὰ τῆς προσδώσουν ἀντικείμενα νεόφερτα ἀπὸ τὴν Ἀνάπτυξη.

Ἔτσι:

Μέχρι τὸ 1980 ἡ ἐπιχείρηση ἐθεωρεῖτο ὡς «δομὴ τῆς διαχειριστικῆς δυνάμεως». Τὸ παραδοσιακὸ πρότυπο εἶναι τὸ ἱεραρχικό, ἡ δύναμη τῆς διοίκησης. Αὐτὸ ἀπέδιδε ἡ κλασικὴ μορφή τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων τῆς πολυδιασπαρμένης καὶ συνεπῶς παθητικῆς συμμετοχῆς, ἀφήνοντας στὴ διοίκηση τὴ στρατηγικὴ θέση, νομιμοποιώντας ἔτσι τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας τῆς, μέσω ὅμως ἑνὸς ὀρθολογικοῦ συστήματος ἐλέγχου καὶ διαχείρισης. Ἐκτοτε ὅμως ἡ νεοκλασικὴ θεωρία χρησιμοποίησε τὴ σύμβαση. Ἡ ἐπιχείρηση ἀναθεᾶται σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχικὴ συμβατικὴ τῆς φύση. Δὲν εἶναι παρὰ ἓνα πλασματικὸ σχῆμα ποὺ ἀπλὰ συνδέει ἓνα σύνολο «συμβατικῶν» σχέσεων μεταξὺ ἀτομικῶν συντελεστῶν παραγωγῆς. Ἡ ἱεραρχία ἀποδομεῖται καὶ ἡ ἐπιχείρηση - ὄντοτητα διαλύεται σὲ ἀλληλοδιεργαζόμενες συμβάσεις μεταξὺ ὄλων τῶν συμμετεχόντων. Ὁ κλασικὸς διαχωρισμὸς τῆς «ἰδιοκτησίας» ἀπὸ τὸν ἔλεγχο, στὸν ὁποῖο στηριζόταν ἡ ἐξουσία τῆς διοίκησης, χάνει τὴ σημασία του. Οἱ ἀγοραστικὲς πρακτικὲς ἀλλάζουν ὑπὸ τὸν τίτλο «ἀγορὰ γιὰ τὸν ἑταιρικὸ ἔλεγχο». Οἱ μέτοχοι καὶ οἱ συμβάσεις τοὺς περνοῦν στὴν πρωταρχικὴ θέση.

32. Βλ. *St. Jorgensen, Contract as a Social Form of Life, Rechtstheorie, 1985, 201, 208, 209.*

Στην εικόνα μπαίνουν οι οικονομικοί επιχειρηματίες. Δεν χρειάζονται διεργασίες για το πώς θα πάρουν τον έλεγχο της επιχείρησης. Απλά αγοράζουν σύνολα, πακέτα όπως λέγεται, μετοχών, με δικά τους κεφάλαια ή με δανεισμό. Το ενεργητικό της επιχείρησης στόχου παρέχει τη βάση για δανεισμό. Με τη μέθοδο αυτή εξαγοράζονται και αποδομοούνται οι επιχειρήσεις. Την αποδόμηση ακολουθεί η αναδόμηση. Στρατηγικοί επενδυτές και managers γίνονται συντελεστές παραγωγής. Στόν νεοκλασικό αυτό κόσμο των λεγόμενων «διακριτικών συμβάσεων» ή διοίκηση γίνεται εύκολη. Οι διαχειριστές έρχονται και φεύγουν όσο συμβάσεις συνάπτονται, εκτελούνται ή ακυρώνονται. Στη δυναμική αυτή εικόνα ή ιεραρχία δεν μπορεί πια ν' άμυνθεί κατά των επενδυτών, οι όποιοι ζητούν, όπως λέγεται, «να ξαναγράψουν τη νέα γενεά των συμβάσεων»³³.

Αυτή ή είσοδος της σύμβασης στην επιχείρηση μετέβαλε άκρως και την ήθική των επιχειρήσεων σε σχέση με το κλασικό πρότυπο του Milton Friedman, που δεχόταν ως μοναδική υποχρέωση της επιχείρησης τη μεγιστοποίηση του κέρδους των μετόχων. Τώρα, με τους μετόχους εξομοιώνονται και όσοι «συνδιακινδυνεύουν σε μια επιχείρηση», όπως εργαζόμενοι, πελάτες καταναλωτές, ολότητα των οποίων τὰ συμφέροντα έχουν έγγενή αξία. Οι υποχρεώσεις της επιχείρησης προς όλες αυτές τις ομάδες προκύπτουν είτε από συμβάσεις είτε από «κοινωνικά συμβόλαια» που έξυπακούονται ως ένυπαρκτα στις οικονομικές κοινότητες, τὰ οικονομικά συστήματα, τὶς κουλτούρες³⁴.

6. Μέχρις ἐδῶ οἱ ἐξελίξεις ἦταν οἱ ἀναμενόμενες ἢ τουλάχιστον ἀποδεκτές. Ἡ ἱστορία καὶ τὸ σκηνικὸ ἀλλάζουν ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀγγελία κάποιας μέρας τοῦ 1984 στὸ ἔντυπο «Ashbury Park Press»: «Ζητεῖται ὑποκατάσταση μητέρα. Ζευγὸς ποῦ ἀδυνατεῖ ν' ἀποκτήσει παιδί εἶναι πρόθυμο νὰ καταβάλει \$ 10.000 ὡς ἀμοιβή καὶ τὰ έξοδα στὴ γυναίκα ποῦ θὰ φέρει τὸ παιδί τοῦ συζύγου. Σύλληψη με τεχνητὴ γονιμοποίηση. "Ὅλες οἱ ἀπαντήσεις αὐστηρῶς ἐμπιστευτικές».

Ἀπὸ ἐκεῖ ξεκίνησε ἡ ὑπόθεση με τὸν τίτλο «Baby M. Δικαστικὸ Ψευδώνυμο γιὰ ἓνα Ἀνθρώπινο Πλάσμα».

Τὸ ζευγὸς ἦταν οἱ Sterns. Ἡ ὑποκατάστατη μητέρα ποῦ συμφώνησε ἦταν ἡ κ. Whitehead. Ἡ σύμβαση ὑπογράφηκε τὴν 6 Φεβρουαρίου 1985. Τὸ παιδί

33. Βλ. *W. Bratton, Jr.*, The new Economic Theory of the Firm. Critical Perspectives from History, *Stanford L.R.* 41 (1989) 1471, 1523. Ἐπίσης γιὰ τὴ σύμβαση στὸ δίκαιο τῶν ἐταιριῶν βλ. *R. Daines - J. Hanson*, The corporate Law Paradox. The case for Restructuring Corporate Law, *The Yale Law Journal* 102 (1992) 577, 581.

34. Βλ. *Th. Donaldson*, The Business Ethics of Social and Organizational Processes, *Codes of Conduct*, 1996, 187.

γεννήθηκε την 27 Μαρτίου 1986. Το όνομά του Melissa. 'Ο γιατρός, όταν το εξέτασε μερικούς μήνες μετά, το περιέγραψε σαν «τρυφερό και ευκολοφρόντιστο πλάσμα, ευλογημένο με ήλιόλουστη διάθεση, απόλαυση να το βλέπεις». 'Η μητέρα που το γέννησε αρνήθηκε να το παραδώσει, απειλώντας ακόμα με αυτοκτονία και προσπαθώντας με κάθε τρόπο να εξαφανιστεί με το παιδί σε άλλες Πολιτείες. 'Η δικαστική υπόθεση, από τις πολυκροτες στις ΗΠΑ, εκδικάστηκε από το 'Ανώτερο Δικαστήριο της Νέας Υερσέης³⁵. Το Δικαστήριο έθεσε ρητά έξαρχης τη βάση της κρίσης του. «Θά αποφασίσουμε με βάση τις αρχές του Νόμου. Δεν θά επικαλεστούμε την ήθικη ή θεολογικές αντιλήψεις». Οι αρχές που θά το οδηγούσαν ήταν ή Σύμβαση και το Συμφέρον του παιδιού.

'Η Σύμβαση κρίθηκε έγκυρη. 'Ως αντικείμενό της θεωρήθηκε ή παροχή προσωπικών υπηρεσιών, δηλαδή των υπηρεσιών της υποκατάστατης μητέρας. Για το Δικαστήριο ή σύμβαση ήταν έγκυρη γιατί δεν υπήρχε έκμετάλλευση, δεν υπήρχε εξαναγκασμός της μητέρας, ή οποία θά μπορούσε έγκαιρα να είχε υπαναχωρήσει πριν από τη σύλληψη, ούτε κατάχρηση λόγω δυσανάλογης θέσης διαπραγματεύσεως και τίποτε δεν εμπόδιζε την υποκατάστατη μητέρα να είχε συμβουλευτεί προηγουμένως γιατρούς, δικηγόρους ή ψυχιάτρους.

Το Δικαστήριο απέρριψε τον ισχυρισμό ότι ή παραγωγή παιδιών με χρήματα υποβαθμίζει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, αφού τα χρήματα δεν είχαν δοθεί για την παράδοση του παιδιού που θά γεννιόταν, αλλά για την προσφορά των υπηρεσιών. 'Εξάλλου, ό βιολογικός πατέρας δεν θά αγόραζε το δικό του παιδί. 'Απέρριψε τον ισχυρισμό ότι ή σύμβαση αυτή υποδαυλίζει την παραδοσιακή οικογένεια, αφού ή μέθοδος αυτή, αντίθετα, οδηγεί στην δημιουργία οικογένειας σ' αυτούς που έχουν πάθος για οικογένεια αλλά δεν μπορούν να την δημιουργήσουν. 'Απέρριψε τον ισχυρισμό ότι ή μέθοδος αυτή οδηγεί σε έκμετάλλευση των φτωχών γυναικών από τους πλουσίους, με τη δικαιολογία ότι ή επιθυμία για δημιουργία του είδους είναι θεμελιική για κάθε άνθρωπο, ανεξάρτητα από την οικονομική του κατάσταση. Τέλος, το Δικαστήριο έκρινε ότι, ενόψει της έγκυρότητας της σύμβασης, τη λύση αν το παιδί θά έπρεπε ν' αποδοθεί στον βιολογικό πατέρα ή στην βιολογική μητέρα, θά έπρεπε να δώσει το κριτήριο του «καλλίτερου συμφέροντος» του παιδιού. Πρωταρχική σημασία είχε ότι ή αντίδραση του παιδιού αύριο σε μια πληθώρα περιστάσεων θά εξαρτιόταν από την εμπιστοσύνη του στους ανθρώπους που θά το αναθρέψουν και όχι από

35. Βλ. Opinion of the New Jersey Superior Court in re Baby M, NJ Super Ct Chanc Div. Bergen Cty No FM 25314-86E, 3/31/87 δημοσιευμένη στο The Family Law Reporter Vol. 13, No 22, April 7, 1987, 2001 έπ.

τις συνθήκες που ήλθε στον κόσμο και γι' αυτό χρειαζόταν ισχυρό σύστημα προστασίας. 'Αφού στάθμισε την οικογενειακή κατάσταση και το παρελθόν των μερών, τελικά απέδωσε το παιδί στον πατέρα. 'Έτσι, η Σύμβαση θριάμβευσε. 'Η προσωπική ιδιότητα έγινε αντικείμενο έγκυρης συναλλαγής ως ύπηρεσία αναπαραγωγής. 'Εμπόρευμα. Τò στερεότυπο τής γυναίκας ως πυρήνα τής οικογένειας διαλύεται και ó δεσμός μητέρας και παιδιού απομυθοποιείται, γίνεται σαφής, νοητός, επιστημονικός και κατά συνέπεια προσωρινός, ανακλητός και πάντως όχι πιό δυνατός από τή «σύμβαση»³⁶.

Ποῦ έφτασε αυτή η επέμβαση τής επιστήμης κατέδειξε η υπόθεση Μάλαχωφ τήν ίδια περίπτωση εποχή. 'Αντι \$ 10.000 η Stiver δέχθηκε να γεννήσει παιδί με τεχνητή γομμοποίηση. Τò αγοράκι γεννήθηκε όμως με πνευματική καθυστέρηση, μικροκέφαλο, με στρεπτοκοκκική μόλυνση. Τò νοσοκομείο ζήτησε από τή μητέρα να προχωρήσει άμεσα σε θεραπεία. Αὐτή άρνήθηκε. 'Ο πατέρας Μάλαχωφ τήν προστασία του δικαστηρίου. Πριν καταβάλλει τò αντίτιμο διαπίστωσε ζήτησε όμως από τήν εξέταση του αίματος ότι τò παιδί δέν ήταν δικό του, αλλά του συζύγου τής Stiver. 'Η άγωγή του τώρα είχε ως αντικείμενο αίτημα καταβολής 50 εκατ. δολλαρίων λόγω συμβατικής παράβασης. 'Αλλά και οι Stivers στράφηκαν δικαστικώς για άποζημίωση κατά των γιατρών για κακή διάγνωση και κατά του Μάλαχωφ γιατί είχε μεταδώσει στο παιδί ένα cytomegalovirus που είχε προκαλέσει τή μόλυνση. Τò αποτέλεσμα τής διένεξης δέν ενδιαφέρει. 'Ο Μάλαχωφ είπε στο δικαστήριο «Κύριοι, ζήτησα ένα παιδί και κατέληξα να έχω δικηγόρο»³⁷.

Προβλήματα που έχουν ως κέντρο τήν οικογένεια άγκαλιάζουν όλο τόν πολιτισμό μας και θέλουν δυνατό ζύγισμα μεταξύ θέλησης, που στηρίζεται στη σύμβαση, και λογικής. 'Η πορεία όμως τής σύμβασης και ó μετασχηματισμός αγαθών σε αντικείμενα συναλλαγής συνεχίζεται. 'Έτσι:

Τά έργα του πνεύματος, ή πνευματική ιδιοκτησία, αν και ή ιερότερη ιδιοκτησία, μετακινούνται άσταμάτητα στην ικανοποίηση τής σύγχρονης βιομηχανίας του θεάματος και του καταναλωτισμού. Τò πνεύμα παύει να δημιουργεί κινούμενο από τήν πλατωνική θεϊκή τρέλλα ή από τόν άριστοτελικό έξαγνισμό τής ψυχής, αλλά παράγει ό,τι του ζητηθεί. Τò πνευματικό δημιούργημα άπροσωποποιείται³⁸ από τò δημιουργό του, γίνεται εμπόρευμα.

36. Βλ. *K. Bartlett*, Re-expressing Parenthood, *The Yale L.J.* 1988, 293, 324.

37. Βλ. *D. De Marco*, The Conflict between reason and will in the legislation of surrogate motherhood, *The American Journal of Jurisprudence*, 1987, 23 έπ, 29.

38. Βλ. *A. Κοτσίση*, Προς άπροσωποποίηση του έργου πνευματικής ιδιοκτησίας, *Θέματα Δικαίου II*, 1995, 463 έπ.

Ἡ «βιομηχανία τῆς διασημοποίησης», τῆς δημιουργίας προσωπικοτήτων μέσω τῆς Ἡλεκτρονικῆς, τοῦ Διαδικτύου καὶ τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημερώσεως, εἶναι σὲ ἐξαρση. Τὸ ψεύτικο, μὲ τὴ μορφή τοῦ ἀληθοφανοῦς παίρνει εὐκολὰ θέση δίπλα στὸ ἀληθινό. Ρετουσαρισμένο, καλύπτοντας τὸ κενό του πίσω ἀπὸ τὶς ὀθόνες, μπορεῖ ἀκόμα καὶ νὰ τὸ ξεπεράσει. Εἶναι θέμα ἀνταλλάγματος καὶ ἐκτίμησής τοῦ ἐμπορεύματος.

Ἰδεολογίες καὶ κινήματα ἐτοιμάζονται νὰ μποῦν στὰ δωμάτια μας σὰν ἐμπορεύματα ἀφοῦ ἤδη πέρασαν σ' αὐτὰ τὰ προσωπικά μας δεδομένα, δηλαδή κάθε χαρακτηριστικό μας ποὺ φτιάχνει τὸ σταυρόλεξο τῆς προσωπικότητάς μας. Τὸ Παγκόσμιο Χωρὶδ λέγεται, ὅτι τὸ 2005 θάχει 720 ἑκατομμύρια χρήστες. Σ' αὐτὸν τὸ μυθικὸ κόσμο τοῦ τηλεπικοινωνιακοῦ μέλλοντος τὰ σύνορά του θὰ εἶναι τὰ ἴχνη τῶν δορυφόρων καὶ ἡ ἐμβέλεια τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν. Ἔνα ἄλλο διάστημα³⁹. Ὁ Bruce Ackerman⁴⁰ στὶς ἀρχές τῆς ἐμφάνισής τοῦ κυβερνοχώρου ἔθετε ἕνα πρωταρχικὸ ἐρώτημα. «Πρέπει νὰ ἀναμειχθοῦμε σ' αὐτὸ τὸ νέο χῶρο σὰν κανονικοὶ παρατηρητὲς ἀπλὰ ἐφαρμόζοντας τὸν παλιὸ τρόπο σκέψης ἢ πρέπει νὰ μποῦμε σ' αὐτὸν ὡς ἐπιστημονικοὶ ρυθμιστὲς ἐξοπλισμένοι μὲ μιὰ συνολικὴ ἀποψή, διαρθρώνοντας τὸ περιβάλλον αὐτοῦ τοῦ κόσμου ἔτσι ὥστε νὰ ἐναρμονίζεται μὲ τὴν ἀποψή μας;». Ὅρισμένοι εἶδαν αὐτὸν τὸν χῶρο σὰν μιὰ διάσταση τοῦ δικιοῦ μας χώρου ποὺ ἀπλὰ πρέπει νὰ ἐποικίσουμε γιὰ νὰ γνωρίσουμε. Ἄρκει στοὺς γνωστοὺς ὅρους νὰ προσθέτεις τὸν ὅρον «ἠλεκτρονικός». Βέβαια οἱ ἄνθρωποι τοῦ χώρου αὐτοῦ, ἀνώνυμοι, χωρὶς ταυτότητα, συζητοῦν σὲ θάλαμο, ποὺ ἀφήνει περιθώριο γιὰ τὴ λεγόμενη «ἀτομικὴ πλαστικότητα» ἔτσι, ὥστε νὰ συμπεριφέρονται διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν «πραγματικὴ ζωή». Ὁ ἄσχημος μιλάει γοητευτικὰ καὶ ὁ ντροπαλὸς (ἐκφράζεται)⁴¹. Τὸ ἄτομο ἔτσι μαθαίνει νὰ ζεῖ δύο ζωές, τὴν πραγματικὴ καὶ ἐκείνη τοῦ κυβερνοχώρου. Ἡ σύγχυση δὲν εἶναι μακριά.

Καὶ ἡ ἐπιλογή τῶν ἐμπορευματοποιημένων ἀγαθῶν περνάει στὸ «Πολυκατάστημα τῆς Γενετικῆς καὶ τῆς Βιοτεχνολογίας». Ὅταν τὸ 1985 ἡ ἀμερικανικὴ Ὑπερρεσία Τροφίμων καὶ Φαρμάκων ἐνέκρινε τὴν πώληση τῆς συνθετικῆς αὐξητικῆς ὀρμόνης τοῦ ἀνθρώπου (τὴ γνωστὴ Human Growth Hormone ChGH) προκειμένου

39. M. Price, The market for Loyalties. Electronic Media and the Global Competition for Allegiances, The Yale L.J. (104) 1994, 667.

40. Βλ. B. Ackerman, Private Property and the Constitution, δημ. Ὀκτ. 15, 1977 ἀναφ. ἀπὸ τὸν L. Lessing, The Path of Cyberlaw, The Yale L.J. 104 (1995) 1743. Περαιτέρω βλ. D. Jonston - D. Post, Law and Borders, The Rise of Law in Cyberspace, Stanford L.R. 48 (1996) 1367 ἐπ., ἰδίως 1400 «νέο διάστημα».

41. Βλ. Lessing, ὁ.π., 1745.

ελαττωματικά παιδιά να αναπτύξουν ύψος, έφτανε πλέον κανείς κοντά στο «Γεναϊό Νέο Κόσμο» (Brave New World) του Aldous Huxley για γενετική προεπιλογή χαρακτηριστικών⁴². Σε μια ελεύθερη οικονομία όπου τα άτομα προσπαθούν ν' αποκτήσουν ανταγωνιστικό προβάδισμα, φαίνεται αναπόφευκτο τα αποτελέσματα της βιοτεχνολογίας να χρησιμοποιούνται στον αγώνα για την τελειότητα. Τα κακέκτυπα ή αντίγραφα του 'Αχιλλέα και της 'Αφροδίτης θα παραμερίζουν τους συνήθεις, τους κανονικούς. Και η ζήτηση προσδιορίζει την προσφορά. Το έμπορικό πείραμα μετασχηματισμού της φύσης σε εμπόρευμα άρχισε. Οι χημικές εταιρίες μεταπηδοῦν ήδη στην έπιστήμη της ζωής, συγχωνεύονται για να χαλαρώνουν τα μεταξύ τους εμπόδια, δημιουργοῦν δεσπόζουσες θέσεις και αρχίζουν τὸν έποικισμό του γονιδιακοῦ περιβάλλοντος. Έκατὸ χιλιάδες λέγεται ὅτι εἶναι ὅλα τὰ γονίδια και ἡ προσπάθεια έχει αρχίσει για τὴν «περίφραξη», δηλαδή τὴν αποκλειστικότητα ἐμετάλλευσης, βιομηχανικῆς και ἐμπορικῆς, μέσω διπλωμάτων εὑρεσιτεχνίας. Τὸ εὔρος τῆς παραγωγῆς θα εἶναι μεγάλο. Γονιδιακά ὅπλα ἐξολόθρευσης τῶν πάντων, μεγένθυση τῶν ζώων, δημιουργία πλασμάτων με παράκαμψη ἑκατομμυρίων ἐτῶν ἐξέλιξης, μεταλλαγμένα ἀγαθὰ και πλάσματα για κάθε ἐμπορικὴ χρήση. Ἡ διάβαση τῶν συνόρων τῶν εἰδῶν εἶναι ἡ οὐσία τῆς βιοτεχνολογικῆς ἐπανάστασης⁴³.

Τί θ' ἀπομείνει σὰν προῖον τῆς φύσης ἢ τῆς ἀνθρώπινης ἐφευρετικότητος; Τί θα εἶναι τελικὰ δημιούργημα τῆς Γῆς και τῆς Γένεσης και τί ἀναδημιούργημα τῆς Γῆς και τῆς Δεύτερης Γένεσης;

7. Σ' αὐτὴ τὴν τάση για καθολικὴ ἐμπορευματοποίηση, μὴ συνειδητὰ παρέχουν ἰδεολογικὸ θεμέλιο οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι ποὺ προσπάθησαν να διαχωρίσουν τὸ «ἀπαλλοτριωτὸ» ἀπὸ τὸ «μὴ ἀπαλλοτριωτὸ», τὸ μὴ ἐμπορεύσιμο. Ὁ John Stewart Mill, θεωρώντας ὅτι σ' ἓνα σύστημα ἐλεύθερης ἀγορᾶς, θεμελιώδης νομικὴ ὑποδομὴ του εἶναι ἡ ἰδιοκτησία και ἡ σύμβαση, κατέληξε ὅτι τὸ ἀπαλλοτριωτὸ εἶναι ἐγγενὲς στοιχεῖο τῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ ἰδιοκτησία ὅμως περιλαμβάνει και τὴν ἐλευθερία ν' ἀποκτᾶει κανείς με σύμβαση. Συνεπῶς, καθετὶ ποὺ μπορεῖ να ἀποτελέσει ἀντικείμενο σύμβασης και ν' ἀποκτηθεῖ στὴν ἀγορά, ἐννοιολογικὰ εἶναι ἐμπορεύσιμο.

Ὁ Kant και ὁ Hegel διαχώρισαν τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὸ Ἐγώ. Μόνον τὰ ἀντικείμενα ποὺ εἶναι («χωριστὰ») ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας εἶναι ἀπαλλοτριωτά. Τὸ πρόβλημα μετακινήθηκε συνεπῶς στὸ τί εἶναι («χωριστὸ») και τί «δὲν εἶναι χωριστὸ», ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας, ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο. Για τὸν Kant, τὰ πρόσωπα εἶναι μονάδες με

42. Βλ. Curtis A. Kin, Coming Soon to the Genetic Supermarket near you, Stanford L.R. 48 (1996), 1573.

43. Βλ. Jeremy Rifkin, Ὁ αἰώνας τῆς βιοτεχνολογίας, ἔκδ. Λιβάνη, 1998, 209.

ταυτόσημη ικανότητα για ήθικη καταλογισμό, χωρίς συγκεκριμένα χαρακτηριστικά εξατομίκευσης. Είναι μονάδες καθαρής υποκειμενικότητας που επενεργούν επί και μέσα στον κόσμο τῶν αντικειμένων⁴⁴, κενά σημεία ἐκκίνησης πράξεων⁴⁵. Ἐάν συνεπῶς τὸ πρόσωπο εἶναι μόνο καθαρὴ υποκειμενικότητα, γυμνὸ ἀπὸ εξατομικευμένα χαρακτηριστικά καὶ προσωπικὲς ιδιότητες, αὐτὰ εὐκόλα θὰ μπορούσαν νὰ ἐννοηθοῦν ὡς «ξέχωρα» ἀπὸ τὸ πρόσωπο, πού ἀπλὰ κατέχονται ἀπὸ αὐτό. Ἐκεῖ κοντὰ παραμονεῖ ἡ μεταφυσικὴ δικαιολόγηση τῆς καθολικῆς ἐμπορευματοποίησής τους.

Ὁ Hegel, πού θεωροῦσε τὸ ἀπαλλοτριωτὸ ὡς ἐνῦπαρκτο στὴν ιδιοκτησία⁴⁶, ἀφοῦ μόνον ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου κάνει κάτι (ιδιοκτησία), δεχόταν ὡς ἀπαλλοτριωτὰ μόνον τὰ ἀπὸ τῆ φύση τους ἐξωτερικὰ πράγματα δηλαδὴ τὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τῆ βούληση, ἐνῶ τὰ οὐσιαστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ ἡ καθολικὴ οὐσία τῆς αὐτοσυνείδησής του ὅπως ἡ προσωπικότητα γενικά, ἡ καθολικὴ ἐλευθερία τῆς βούλησης, ἡ ἠθικότητα καὶ ἡ θρησκεία⁴⁷, ὡς μὴ ἐξωτερικὰ εἶναι ἀναπαλλοτριωτὰ. Ἡ λύση στὴ διάκριση ὅμως αὐτὴ ἦταν μόνον ἡ διαίσθηση χωρὶς καμμία ἠθικὴ ἀξιολόγηση. Ἐξἄλλου ἡ κυριαρχία τῆς βούλησης θολώνει τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ μεταξὺ υποκειμένου καὶ ἀντικειμένου.

Τέλος, τὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο πρὸς τὴν καθολικὴ ἐμπορευματοποίηση στήριζε καὶ ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας ὡς «ἀρνητικῆς εὐχέρειας». Τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ κάνει ὅ,τιδήποτε ἐφόσον δὲν βλάπτει ἄλλους. Ἄν λοιπὸν ἐλευθερία σημαίνει «εὐχέρεια» καὶ συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ σὲ κάποιον («ναῖναι ἐλεύθερος»), τότε ὁ ἄνθρωπος, ὡς κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του, μπορεῖ νὰ ἐπιλέξει («νὰ ζήσει» ἢ «νὰ πεθάνει»), νὰ παραμείνει κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ πωλήσει τὸν ἑαυτό του, νὰ γίνῃ σκλάβος. Ὅρθα ὅμως ὁ J. S. Mill διακήρυξε ὅτι δὲν ὑπάρχει τέτοια ἐλευθερία πού νὰ ἐπιτρέπει σὲ κάποιον νὰ χάσει τὴν ἐλευθερία του⁴⁸ καὶ ὁ Hegel συνηγοροῦσε δεχόμενος ὅτι ἡ ἀλλοτρίωση ἢ ἡ θυσία τῆς ζωῆς σὰν ὀλότητα, πού περιλαμβάνει ὅλη τὴν ἐξωτερικὴ δραστηριότητά μας εἶναι ἀντίθετη μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῆς προσωπικότητάς⁴⁹.

44. Βλ. *I. Kant*, General Introduction to the metaphysic of morals, IV, Great Books of the Western World, 42 «Kant», 391 ὡς πρὸς τὸν ὀρισμὸ τοῦ προσώπου.

45. Πρβλ. *Max Scheler*, Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik, 5 ἔκδ. Francke Verlag, (1916, 1966), 383 καὶ *I. Μποχένσκι*, Ἱστορία τῆς Σύγχρονης Εὐρωπαϊκῆς Φιλοσοφίας, (20ὸς αἰώνας) ἔκδ. Δωδῶνη 1975, 182, 183.

46. *G.W.F. Hegel*, (Ἔγελος), Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου 1820 - ἔκδ. Ἀναγνωστίδης - § 41, 46.

47. *Hegel*, ὁ.π. §§ 65-66.

48. Βλ. *M. J. Radin*, Market inalienability, Harvard L.R., (100) 1987, 1849, 1888 ἐπ. 1898.

49. *Hegel*, ὁ.π. § 70.

8. Πεντακόσιες γενεές πριν από σήμερα, στο πρωτόγονο στάδιο τῆς αυτοκανονιστικῆς διαδικασίας τῆς φύσης, τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς ἦταν ἡ ἀναζήτηση πρόσθετης τροφῆς. Ὁ ἄνθρωπος σὰν γρήγορος ἀνανεωτῆς τῆς πληροφορίας, πολιτιστικὰ ἐξελισσόμενος, ἀνέπτυξε μεθόδους ἀπόκτησης τροφῆς καὶ ἐκμετάλλευσης τῶν φυσικῶν πόρων. Εἶτε ὅμως τότε ἀναζητοῦσε πρόσθετη τροφή εἴτε σήμερα τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, τὸ ἐρώτημα εἶναι ποιά θάναί ἢ μοίρα του. Κάποιος ἔγραψε ὅτι οἱ βασικὲς λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι προσανατολισμένες στὴν καταστροφή. Τὰ τρία τέταρτα τῆς ἐνέργειας ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν παγκόσμια οἰκονομία προέρχεται ἀπὸ μὴ ἀνανεώσιμες πηγές. Ὡς μόνη πολιτικὴ ἐπιβίωσης προβάλλεται ἡ «ἀνάπτυξη»⁵⁰. Ἡ ἐπιστῆμη προωθεῖ τὴν ἀνάπτυξη, διατηρώντας σὲ μόνιμη κίνηση τὴν τεχνολογία, ἡ τεχνολογία τροφοδοτεῖ τὰ μέσα παραγωγῆς, τὰ ὁποῖα καλοῦνται, ἐνισχυμένα ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό, νὰ καλύπτουν πρὸ γρήγορα τὶς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας τῆς ἀφθονίας. Καὶ ἡ διαδικασία ἀνακυκλώνεται χωρὶς ὀπισθοδρόμηση ἢ ἀναστολὴ ἀφοῦ τὸ σταμάτημά της θὰ σήμαινε ἀνοικτὸ πεδίο σὲ ἄλλους γιὰ προβάδισμα, ἐξουσία καὶ δύναμη ποὺ κανένας, ἄτομα ἢ κράτος, δὲν θέλουν νὰ χάσουν. Ἔτσι ἐξαντλοῦμε τὴ γῆ μας, τὰ ζῶα, τὴ φύση, ἐξαντλοῦμε τὴν ἀτμόσφαιρα καὶ μπήκαμε στὸ γονιδιακὸ χῶρο, τὴν τελικὴ μας ὑπόσταση. Γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν ποιοί; Στὴ «Γῆ Ἀνώνυμη Ἐταιρία» οἱ διοικητὲς εἶναι γνωστοί. Ἀνώνυμοι εἶναι οἱ μέτοχοι αὐτοὶ ποὺ περιμένουν ἂν καὶ τί θὰ τοὺς δοθεῖ. Ὅμως ἡ διάρκειά της εἶναι ἀπλὰ ἀόριστη, ὄχι ἀπεριόριστη.

9. Μπροστὰ στὴν Πύλη τῆς σημερινῆς Εὐημέριας ἢ τῆς αὐριανῆς Κόλασης στέκονται δύο κέρβεροι: ὁ Οἰκονομικὸς Ἀνταγωνισμὸς καὶ τὸ Τεχνολογικὸ Πρόσταγμα. Ἀπέναντί τους, τὸ Δίκαιο καὶ ἡ Ἠθικὴ. Τὸ Δίκαιο, ὅσο καὶ ἂν οἱ νόμοι του εἶναι τέλειοι, ὅσο καὶ ἂν ἀποδίδουν συνοχὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἠθικότητα, ἀκολουθεῖ τὰ γεγονότα καὶ ἀργὰ προσαρμόζεται. Αὐτὸ δὲν ἀλλάζει ἀκόμα καὶ ἂν δεχόταν κανεὶς τὴν ὑπαρξὴ Δικαίου (ἀπόλυτα ὀρθοῦ), ἂν καὶ ὁ Kenneth Arrow, κέρδισε τὸ Nobel (1972) ἀποδεικνύοντας μαθηματικὰ ὅτι καμμία νομοθεσία δὲν μπορεῖ νὰ ἱκανοποιήσει τίς, κατ' αὐτόν, προϋποθέσεις τῆς νομοθετικῆς ὀρθότητος καὶ νὰ εἶναι συγχρόνως ὀρθολογική⁵¹. Τὴν πίστη ὀρισμένων ὅτι ἡ τήρηση τῶν νόμων καὶ ἡ ὀρθὴ διαδικασία ὀδηγεῖ σὲ οὐσιαστικὴ δικαιοσύνη ἀμφισβήτησε ὁ Grant Gilmore λέγοντας «Στὸν Οὐρανὸ δὲν θὰ ὑπάρχει νόμος καὶ τὸ λιοντάρι θὰ καθίσει δίπλα στὸ πρό-

50. Βλ. P. Krusi, Law and the Directing of Man's behavioral process, Rechtstheorie, 1986, 403, 409, 411.

51. Βλ. M. Stearns, The Misguided Renaissance of Social Choice, The Yale L.J. 103 (1994) 1219.

βατο. Στην Κόλαση δὲν θὰ ὑπάρχει τίποτε ἄλλο παρὰ Νόμοι καὶ ἡ σωστὴ διαδικασία θὰ τηρεῖται»⁵². Πόσο προληπτικά λοιπὸν μπορεῖ ὁ Νομοθέτης νὰ προχωρήσει Ἐνάμεσα στὰ κατοχυρωμένα δικαιώματα γιὰ σεβασμὸ τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἐλευθεριῶν γιὰ οἰκονομικὴ δραστηριότητα καὶ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ὁ νομοθέτης πρέπει νὰ εἶναι βέβαιος γιὰ τὸ ποιά εἶναι τὰ ἀγαθὰ ποὺ διακινδυνεύονται καὶ καλεῖται νὰ προστατεύσει. Τὸ στοιχεῖο τῆς ἔλλειψης γνώσης ἢ τῆς ἐλλιποῦς γνώσης⁵³, ποὺ ἐνυπάρχει στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, καθιστᾷ δυσχερῆ τὴν προληπτικὴ νομοθεσία. Μιὰ ἀπαγόρευση ἐπειδὴ τὸ ἐπιστημονικὸ εὕρημα ἢ ἡ γνώση δὲν θὰ συμβιβάζοταν μὲ τὴ δική μας περὶ κόσμου θεώρηση ἢ ἐπειδὴ ἡ κοινωνία δὲν θὰ ἦταν ἔτοιμη νὰ τὴ δεχθεῖ, δὲν θάταν δυνατὴ γιὰ τὸν κοινὸ νομοθέτη.

Ἡ Ἡθικὴ; Ἐδῶ παρεμβαίνει ἡ σωκρατικὴ σοφία. «Κέφαλε», ρώτησε ὁ Σωκράτης, «θὰ ἔδινες πίσω σ' ἓνα φίλο σου τὰ ὅπλα ποὺ σοῦ δάνεισε ἂν στὸ μεταξύ παραφρόνησε»⁵⁴; Ἐπειτα διηγήθηκε στὸν Ἀδείμαντο τὴν ἱστορία τοῦ Λεόντιου⁵⁵. Αὐτός, ἀνεβαίνοντας στὸ βορεινὸ τεῖχος τοῦ Πειραιᾶ εἶδε νεκροὺς καὶ κοντὰ τους τὸ δῆμιο. Τὸ θέαμα ἀποκρουστικό. Ἦθελε ὅμως νὰ πλησιάσει καὶ νὰ δεῖ καλλίτερα ἀλλὰ συγχρόνως ἔλεγε «ὄχι» στὸν ἑαυτό του. Ἐκανε μάχη μὲ τὸν ἑαυτό του, σκέπαζε τὰ μάτια του καὶ τελικὰ νικῆθηκε ἀπὸ τὴν περιέργειά του νὰ δεῖ. Τὰ ἄνοιξε, ἔτρεξε κοντὰ στοὺς νεκροὺς καὶ μέμφοντας τὸν ἑαυτό του εἶπε στὰ μάτια του, «νά, χορτάστε αὐτὸ τὸ ὠραῖο θέαμα» ντροπιασμένος γιὰ τὴν πράξη του. Ἐδῶ ὁ φιλόσοφος ἐκθέτει τὸ σχῆμα, τὴν αὐτοκριτικὴ καὶ τελικὰ τὴν αὐτοδιάγνωση. Στὴν πολυπλαπλότητα τῶν ἠθικῶν δυνατοτήτων καὶ διλημμάτων αὐτὸ ποὺ τελικὰ παρεμβαίνει εἶναι ἡ λογικὴ. Μόνον αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐκθέσει καὶ νὰ διαγνώσει τὴν αὐτοκριτικὴ, τὸν αὐτοέλεγχο. Γράφτηκε ὀρθὰ ὅτι «Ν ο ὦ ς κ α ι ἡ θ ι κ ὀ τ η τ α ε ἴ ν α ι π ἄ ν τ α ἔ ν ω μ ἔ ν α». Ποτὲ τὸ ἓνα χωρὶς τὸ ἄλλο⁵⁶. Ὁ ἑαυτός μας πάλι δὲν ἔχει προκαθορισμένα ὄρια, ἔχει ἐλευθερία, ὅπως εἶπε ὁ Sartre⁵⁷, «τὴ ν ἀ ν ἄ γ κ η τ ο ὦ ἔ ν δ ε χ ο μ ἔ ν ο υ μ ο υ». Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἠθικὸς δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ κατανοή-

52. Grant Gilmore, *Three Ages of American Law* 1977, 111, σὲ σχέση μὲ τίς θέσεις τοῦ Lon Fuller, *The Morality of Law*, 1969, 636. Βλ. ἐπίσης H. Hurd, *Sovereignty in Silence*, *The Yale L.J.* 99 (1991) 945 ἐπ., 1012.

53. Βλ. W. M. Catenhusen - H. Neumeister (ἐκδ.), *Chancen und Risiken der Gentechnologie*, Sweitzer, Verl., 1987, 282, 283.

54. Πλάτωνος *Πολιτεία*, 331, c.

55. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 439 e - 440 a.

56. Ἐτσι B.N. Τατάκη, Ἀπόψεις γιὰ τὴν ἠθικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, *Φιλοσοφία*, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1975-1976, 31, 40.

57. L'être et le néant, 707.

σει τίς πραγματικές και κοινωνικές συνθήκες, τὸν πολιτισμὸ, τὴν κουλτούρα, τὴν ἀνάγκη γιὰ συνέχισή του ὄχι μηχανικὰ ἀλλὰ μὲ διαλογισμό. Ἡ αὐτοδιάγνωση δίνει στὴν ἠθικὴ ζωὴ μεγαλύτερο βάθος καὶ πληρότητα, μιὰ ζωὴ ἐξερουνημένης ἀρετῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης σοφὰ δίδασκε ὅτι ἡ λογικὴ εἶναι ἡ τελειότητα τοῦ χαρακτῆρα⁵⁸.

10. Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἡ γέννηση τῆς νέας ἐπιστήμης τοῦ 16ου-17ου αἰώνα εἶναι ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα θαύματα τῆς πνευματικῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου. Προέβαλε τὸν ἄνθρωπο ὡς διεργαζόμενο τῆ φύση καὶ χρησιμοποίησε τὸ πείραμα καὶ τὴ συστηματικὴ ἀναζήτηση γιὰ τίς αἰτίες. Ἡ τελλολογία τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὀρθολογισμοῦ βρισκόταν στὰ ὅρια τοῦ λογικοῦ, τοῦ τεχνολογικοῦ ἔθους. Συνδέοταν ἐξυπαρχῆς μὲ τὴν ἀναμονὴ ἐνὸς τεχνολογικοῦ ὀφέλους ποὺ συμβιβαζόταν τελικὰ καὶ μὲ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία γιὰ χαρισματικὴ παροχὴ στὸν ἄνθρωπο τῆς ἐξουσίας πάνω στὰ ζῶντα καὶ τὴ γῆ. Ὁ σημερινὸς ὁμως ὀρθολογισμὸς, ἰδίως τῆς ὀλοκληρωμένης δραστηριότητος τῆς βιοτεχνολογίας, δὲν κατευθύνεται πιά ἀπὸ τὴν ἰδέα κυριάρχησης τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ φύση ἀλλὰ κατευθύνεται ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς Συν-ἐξέλιξης⁵⁹. Ὅσο ἀξιοθαύμαστο ἢ δαιμονικὸ κι ἂν φαίνεται αὐτό, πρέπει νὰ δεχθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ ἐπιστήμη οὔτε ὅρια εἶχε ἢ ἔχει, οὔτε μποροῦν πραγματικὰ νὰ τῆς τεθεοῦν. Ὁ χῶρος τῆς γνώσης εἶναι ἀπεριόριστος. Περιορισμένη φαίνεται ἡ νόσή μας, ἀλλὰ δὲν εἶναι, ἀφοῦ προωθεῖται στὴ διαλεκτικὴ τῆς σχέσης μὲ τὸ μηχανῆμα. Ἡ «σχετικότητα» τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης, ποὺ δεχόταν ὁ Θεοδωρακόπουλος, τελικὰ βεβαιώνει τὸν ἀπεριόριστο χαρακτῆρα τῆς ἐφόσον, κατὰ τὸν μεγάλο αὐτὸν Δάσκαλο, σχετικότητα τῆς γνώσης σημαίνει ὅτι «τὸ ἐπόμενο στάδιό τῆς εἶναι τελειότερο ἀπὸ τὸ προηγούμενο, δηλαδὴ ἐπειδὴ προοδεύει»⁶⁰. Οὔτε ὅρια μποροῦν νὰ τῆς τεθεοῦν. Ἡ θεϊκὴ δωρεὰ τοῦ Λόγου εἶναι ἀμετάκλητη. Ἴσως αὔριο κλωνοποιήσουν τὸν ἄνθρωπο. Παράνομο κατασκευάσμα ἢ δημιούργημα θὰ εἶναι ἕνας ἄλλος ἀπὸ ἐμᾶς. Θὰ κινεῖται μεταξὺ μας. Καὶ δὲν θὰ φταίει αὐτὸς γιὰ τὴν προέλευσή του.

Ὡστόσο εἶναι παράδοξο ὅτι ἡ καρτεσιανὴ δίνη, ὁ σκεπτικισμὸς δὲν ἀφήνει στὸν κυκλώνα τῆς ἀμφιβολίας. Ἀντίθετα, λογικὴ, ἐπιχείρημα καὶ αἰτιολό-

58. Ἡθικά Νικομάχεια, VII 13-16.

59. G. H. v. Wright, *Wissenschaft und Vernunft, Rechtstheorie*, 1987, 15, 18, 28.

60. Βλ. I. Θεοδωρακόπουλο, Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία, Α' 1974, 16 καὶ ἐπίσης Γ. Μητσόπουλο, Τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα τοῦ Θεοδωρακόπουλου σὲ σχέση μὲ τὴ φιλοσοφία καὶ τὴ γενικὴ θεωρία τοῦ Δικαίου, *Φιλοσοφία*, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1991-1992, 21-22 Ἀνάπτυο, λ.

γηση συμβιβάζονται με την άβεβαιότητα. Αυτή ή άβεβαιότητα, που οί ύπέροχες επαναστάσεις τῆς φυσικῆς μᾶς ἀποκάλυψαν⁶¹, ἀνατρέποντας τὴν νευτώνεια ἀπολυτότητα, μᾶς χάρισε τὴ δυνατότητα μιᾶς ἄλλης βαθύτερης διπλῆς φιλοσοφικῆς θεώρησης ὅχι μόνο τοῦ κοσμικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἠθικοδικαικοῦ διαστήματος. Πρῶτον, κάθε παρατήρηση κατ' ἀνάγκην ἀπαίτεῖ παρέμβαση μέσα στὸ σύστημα καὶ δεύτερον ὅτι δὲν μπορούμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ἡ παρέμβαση δὲν θὰ ἄλλαξε τὸ σύστημα κατὰ κάποιο ἄγνωστο τρόπο. Ὁ παρατηρητῆς συνεπῶς δὲν εἶναι ποτὲ πράγματι ξέχωρος ἀπὸ τὸ σύστημα ποὺ μελετᾷ⁶². Ἔτσι σὰν ὄριο τῆς ἐπιστήμης ἐσωτερικὰ εἶναι ἡ ἠθικὴ σκέψη ὅπως προωθεῖται ἀπὸ τὴ λογικὴ δηλαδὴ ἡ «αὐτοδιάγνωση τοῦ ἐπιστήμονα» καὶ ἐξωτερικὰ ἡ «διακινδύνευση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου ποὺ ὁ ἐπιστήμονας μελετᾷ».

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ τελειώσω μὲ μιὰ προτροπὴ τοῦ Einstein στοὺς μαθητὲς του, ποὺ ἀποδίδει ἀπλὰ καὶ σοφὰ τὸ μέτρο γιὰ ἓνα καλλίτερο Αὔριο. «Περίσκεψη καὶ ἀνησυχία γιὰ τὸν Ἄνθρωπο καὶ τὴ Μοίρα του πρέπει πάντοτε νὰ ἀποτελοῦν τὸ κύριο μέλημα ὅλων τῶν τεχνικῶν προσπαθειῶν, ἔτσι ὥστε τὰ δημιουργήματα τῆς διάνοιάς μας νὰ εἶναι εὐλογία καὶ ὄχι κατάρρα γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Ποτὲ αὐτὸ νὰ μὴ τὸ ξεχνᾶτε ἀνάμεσα στὰ διαγράμματα καὶ τὶς ἐξισώσεις σας».

Σᾶς εὐχαριστῶ.

61. «Ἀρχὴ τῆς Ἄβεβαιότητας» τοῦ *Werner Heisenberg* βλ. γενικὰ *W. Heisenberg*, *Φυσικὴ καὶ Φιλοσοφία*, ἐκδ. Κάλβος, 1971.

62. Βλ. *L. Tribe*, *The Curvature of Constitutional Space: What Lawyers can learn from modern physics*, *Harvard L.R.* 103 (1989) 1, 18.

63. Ἀναφέρεται στὸ *Harvard L.R.* 108 (1995) 1481.

SUMMARY

Due to the imperfection of the World and the shifting of Man from the society of fellowmen to the society of biotechnology, crucial remains the question of Socrates to Thrassymachu about how we must live our life as a whole, the question of our Destiny, the confrontation of Man with its demonic spirit of Expediency, the limits of science.

The trend towards universal commodification of personal qualities, loyalties, personal data, ideologies, intellectual works and genetic environment reestablishes the triumph of Contract as the basic feature of our culture.

Moreover, the call for economic development as the only possible policy for survival leads to exhaustion of natural resources. The question arises: «To survive who?» In the «Earth Ltd» the administrators are known. Unknown remain the shareholders, those who expect if and what is going to be given to them. Still «Earth's Ltd» duration is simply indefinite not unlimited.

In front of the gate of today's Affluence or tomorrow's Hell stand two watchdogs: Economic Competition and Technological Imperative. The only gateways: Law and Morality. The first, by its nature, follows reality and adapts to it slowly. Yet, Morality directed by Logic may indicate as Limits of Science inwards («the self-criticism») and «self-knowledge of the scientist») and outwards the endangerment of Man and the world the scientist examines. Einstein's urge «may Man's creations to be a blessing and never a curse for Humanity»), indicates the safe path of science to the future.